

РЕЦЕНЗИЯ

от проф. д-р Мария Йовчева

за дисертационния труд на Делян Георгиев Тодев
„Утренята през Четиридесетницата и Страстната седмица в литургичната
практика на Българската православна църква. Развитие и утвърждаване на
последованието според Типика“

за присъждане на образователна и научна степен ДОКТОР

2.4 Религия и теология (Литургика)

Богословски факултет на СУ „Св. Климент Охридски“

Катедра по практическо богословие

I. Данни за процедурата

Настоящата процедура е открита по предложение на ФС на Богословски факултет (Протокол № 04/18.11.2021 г.) със заповед на Ректора на СУ „Св. Климент Охридски“ РД 38-566 от 30.11.2021 г. На първото си заседание, проведено на 9.12.2021 г., научното жури в състав проф. д-р Мария Йовчева, доц. д-р Иван Иванов, доц. д-р Людмил Малев, доц. д-р Стоян Чиликов и доц. д-р Стефан Стефанов, установи, че процедурата е организирана при спазване на всички законови изисквания. След проведени разисквания за председател бе избрана проф. д-р Мария Йовчева, а за рецензенти доц. д-р Людмил Малев и проф. д-р Мария Йовчева. На останалите членове бе възложено да изготвят писмени становища. Като срок за предаване на рецензии и становища е определен 25.02.2022 г., а като дата за публична защита – 17.03.2022 г. Всички срокове са спазени.

II. Данни за докторанта

Делян Георгиев Тодев е роден на 16.11.1992 г. Завършва висше богословско образование със степен бакалавър по Теология в Пловдивския университет „Паисий Хилендарски“ (2015 г.). Магистърска степен придобива в Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (магистърска програма „Литургия и музика“, 2016 г.). От 17.09.2007 г. е църковнослужител на Негово Високопреосвещенство Пловдивския митрополит Николай. От 2017 г. преподава Литургика, Църковнославянски език и четене, Църковно деловодство, Педагогика и Библейска история в Пловдивската духовна семинария „Св. св. Кирил и Методий“, а от 2020 г. е преподавател по Литургика в Пловдивска духовна академия „Св. св. Кирил и Методий“. След успешно издържан конкурс е зачислен за докторант по Литургика в Катедра „Практическо богословие“ на СУ „Св. Климент Охридски“ (26.01.2017 г.). Дисертационният труд минава успешно вътрешно обсъждане в катедра „Практическо богословие“ на 05.11.2021 г. 2021 г.; отчислен е с право на защита с ректорска Заповед РД 20-571/24.02.2022.

III. Данни за дисертацията и автореферата

Дисертацията е представена във вид и обем, които съответстват на изискванията за този тип научни трудове. Съдържа 282 страници и включва следните части: предговор,

увод, три глави, заключение, приноси, приложения, извори и библиография. Научният апарат се състои от 989 бележки под линия, 178 заглавия (на кирилица 75, на латиница 8, на гръцки 3 и 29 електронни издания); в труда са използвани 63 извора. Изследването е с ясна структура, като отделните части са подчинени на общата тема и чрез съчетаване на емпиричното с аналитичното постига синтез и обективност на изводите.

В *Предговора* са изложени личните подбуди на докторанта при избора на темата.

Уводът съдържа изискваните части и мотивира актуалността на проблематиката.

В *Първа глава: Произход и развитие на Типика. Последование на утренията. Литургичен анализ на видовете утринното богослужение и особеностите му извън Триода и Пентикостара*, организирана в три основни дяла, докторантът въвежда базовите термини и полага необходимата теоретична постановка за изследването. В началото запознава с вековната история на Типика, като очертава най-общо етапите, през които преминава формирането на тази книга, и синтеза на различните традиции, довел до появата на съвременните ѝ версии. Открити са основните белези на манастирските типичи от Йерусалимската и Студийската редакция. Като представително за катедралното богослужение е разгледано Песенното последование на Великата Константинополска църква. След кратка характеристика на гръцките издания, от които произхождат българските типичи, е очертана историята на тази богослужебна книга в българските земи, започнала на практика с преводите на Новосаваитския типик през XIV в. Акцентът пада върху възрожденските и съвременните издания, всяко от които е характеризирано с данни за отпечатването му, състава и особеностите в зависимост от предназначението. Основен дял е посветен на развитието на Утренията, нейното оформяне като самостоятелен богослужебен чин, изяснено през призмата на два фактора: приемствеността, запазване на същността на богослужението така, както е завещано от Христос и от апостолското време и липсата на строга задължителност за запазване на определени църковно-богослужебни свещеноедействия, тайнства и обреди. Третият дял в тази глава се занимава с Всенощното бдение, като се разискват формите му през ранните векове, факторите, които влияят за превръщането му в едно от най-продължителните и тържествени последования във византийската богослужебна традиция, а също и особеностите му в съвременната енорийска практика. Съобразно състоянието на изследванията по избраната тема авторът набелязва проблематичните кръгове, в които съсредоточава своето проучване.

Следващите две глави са изградени еднотипно, според хронологията на празниците, и проучват състава и структурата на богослужението с търсене на спецификите на съответния ден. Работата говори за добре подбрани акценти, които представят най-важните последования за периода. Съвсем оправдано фокусът пада на изменяемите текстове (химнография, четива). Открити са разликите, които произтичат от типа богослужение (енорийско или манастирско), като се посочва произходът на дадения елемент от гръцката традиция. Авторът основно сравнява указанията на различните типичи, посочва общото и разминаванията помежду им и съответно съвпаденията или

отклоненията в съвременната богослужебна практика, като се старая да обясни причините за тях.

Втора глава *Утренята във Великопостното богослужение. Особеностите през Четиридесетница и връзката със съвременната богослужебна практика на БПЦ* включва пет подглави. Първата се занимава с богослужението през подготвителните седмици на Великия пост, когато в неделните дни се включва Триодът, но в останалите са валидни Октоихът и Минеят. Повече внимание тук е отделено на Сирната седмица, тъй като практически от нейните сряда и петък се проявяват структурните особености на великопостното богослужение. Ядрото в тази глава съставят дяловете за Четиридесетница. След кратко въведение в историята и същността на този богослужебен период, авторът излага обединяващите отличителни черти на литургическата практика и след това конкретно преминава към Утренята според Постния триод в отделните седмици. Описва състава на това последование (обобщен в диаграма на Великопостната утреня) и извежда някои белези спрямо изпълнението на Преждеосвещената литургия и Великия канон. След това последователно са анализирани особеностите на утрените от I-та до VI-а седмица на Великия пост, като докторантът се фокусира върху съботните и най-вече, върху неделните дни. Накратко се разясняват паметта на съответния ден и нейният произход, а по-подробно онези белези, които са мотивирани от нея, или пък са общи за целия период в зависимост от седмичния ден. Освен променливите текстове, се разглеждат конкретни елементи на някои дни като наличие на полиелей и изпълнението на особени последования, например литията за Неделя Кръстопоклонна, четенето на Великия покаен канон. Данните и наблюденията са синтезирани в следните заключения: 1) сравнителният анализ между съвременния гръцки типик, от една страна, двете гръцки издания (на Константин Протопсалт и на Георгиос Виолакис), от друга, а от трета, Типика на Неофит Рилски и Типика на БПЦ от 1980 г., показва някои разминавания на богослужебните практики в Църквите в реда на делничното и възкресното богослужение и в изпълнението на покаяния 50-ти псалом; 2) несъгласуваните с типикарските указания промени в практиката се дължат на трудността по различни причини да се спазва стриктно редът на богослужението в периода на Четиридесетница. Затова според Тодев богослуженията в диоцеза на енорийските храмове на БПЦ могат да се определят като „съкратен вариант на съкратения вариант“ за катедралното (енорийското) богослужение, което проличава най-вече в отпадането на четенето на Псалтира, с изключение на Преждеосвещената литургия.

Трета глава *Утренята през Страстната седмица. Литургичен анализ и особености според типичите и съвременната богослужебна практика на БПЦ* включва пет подглави за дните на Великата седмица (понеделник-петък), като интересът отново е насочен към характерните за този период особености. Съставът на отделните части е описан подробно, а освен това е представен с инципити или с пълни текстове на някои песнопения в сравнителни таблици, чиито колони включват гръцки, църковнославянски и новобългарски текст. Изведени са разликите между българската практика, представена

от Типика на БПЦ, и гръцките типичи, а също и според източника на дадения компонент от двата основни типа богослужение (енорийско / манастирско).

Централно място в изследването на първите три дни заема *Последованието на Жениха*, като се сравняват указанията от използваните типичи и триоди по отношение на начина на извършване, участието на свещенослужители, липсата / наличието на някои компоненти, начина на пеене на отделни текстове, изнасянето на иконата на Христовите страдания за всеобщо поклонение. От една страна, е синтезирана общата за трите дена схема на Последованието и на Утренята, а от друга, е посочено своеобразието в състава на изменяемите текстовете според седмичното тематично посвещение на деня.

В центъра на проучването на Велики четвъртък, наситен с различни последования, тъй като това е денят за припомняне на няколко събития от живота на Иисус Христос, стои *Последованието на светите и спасителни страдания на Иисус Христос* с четене на 12-те Евангелия. Тодев сравнява отделните съставки според различните богослужбни източници и изтъква отликите в зависимост от сана на отслужващия (архиерей или презвитер) или според рубриците от отделните богослужбни книги. Авторът стига до заключението за сравнително единната практика до петото Евангелие и за разминавания в останалата част от последованието, изявени най-вече в подробностите за реда и начина на изнасяне на Разпятието Христово.

Оправдано немалко внимание е отделено на Велики петък, доколкото това е един от главните дни на църковния календар, посветен за възпоменаване на деня на Кръстната смърт на Иисус Христос и исторически свързан неразривно с отбелязването на Пасха. Особеностите, на които Тодев се спира по-обстойно, са изпълнението на царските часове и извършването на тържествения обряд *Опело Христово*. Авторът изтъква, че основната разлика между Константинополската и Йерусалимската богослужбна традиция е в позицията на *Опело Христово* след пеенето на канона в първата или в началото на Утренята, след тропарите според втората.

Изводите към тази глава обобщават появата и развитието на някои малки разминавания в различните устави от времето на Неофит Рилски до последното българско издание, но като цялостно заключение докторантът изтъква, че спрямо Великата седмица в съвременния Типик на БПЦ се откриват по-скоро незначителни отклонения.

Заключението включва систематизиране на резултатите от проучването и отразява постиженията на дисертанта, залегнали във всяка една от главите. Обобщава се, че славянският превод на Типика от йеромонах Неофит Рилски е предназначен за нуждите на българските епархии и чрез него се поставя и началото на съвременното развитие на тази книга в БПЦ в съответните му последващите му издания, които са съставяни, рецензирани и одобрени от синодалните комисии при Светия Синод на Българската Екзархия, по-късно Патриаршия. Направеният богослужбен анализ върху Типика на БПЦ показва тенденцията, че въпреки наследията от Великата Христова Църква, в последващите издания от 1853 г. насам той се съкращава от и без това съкратеното богослужение за енорийските нужди.

За онагледяване авторът е изготвил *Приложение* под формата на таблици и коментари, структурирано в две основни части. В едната са включени копия на важни документи на Светия Синод на БПЦ (протоколи, докладни записки, решения, писма), свързани с Типика и регламентирането на някои особености на богослужението на БПЦ. Втората представя богата информация за частите на Утренята, техните особености и литургическата терминология, придружени с описания, схеми, диаграми.

IV. Приноси на труда

Доколкото не е изследвана в научната литература, избраната тема е дисертабилна и иновационна, при това засяга сложен и богат на различни текстове и последования период на богослужението. Дисертационният труд обективно показва, че кандидатът притежава задълбочени практически и теоретични знания в областта на теологията (практическото богословие) и по-специално, на литургиката.

1. Главният принос на изследването е, че за първи път в българската богословска наука са извършени **сравнителен и диахронен анализ на богослужебните текстове и указанията на църковно-богослужебните типичи за Четиридесетница и Великата седмица**, като се съпоставят три основни групи извори: двата гръцки печатни типика от XIX в. и съвременния от 2021 г., традиционните български издания на Неофит Рилски, Екзархийски типик от 1890 г., на свещ. Иван Нейчев (1909 г.) и Синодалния от 1959 г., и съвременната практика на БПЦ, регламентирана от последното издание. Безспорно това усложнява задачите на докторанта, но от друга страна, придава надеждност и обхват на неговите изводи. По този начин трудът допринася и за разширяване на знанията по историческа литургика, доколкото обхваща свидетелствата за развитието на утринното богослужение за период от столетие и половина.

2. Работата е основана на цял корпус **първични извори** от различен тип (типичи, триоди, псалтики, антологии (цветослови), синаксари, служебници и др.) и илюстрира изградени умения за осмисляне и правилно използване на изворовите текстове. Анализирани са и неизследвани и непубликувани архиви на Светия Синод на БПЦ–БП, свързани с утвърждаването на Типика в българската практика.

3. Трудът носи и **практически резултати**, тъй като би могъл да послужи за емпиричен пример при евентуално бъдещо изправление на Типика на БПЦ за отстраняване на някои разминавания.

V. Слабости на работата

Формулирането на предмета на изследването като „литургичен анализ, чрез който се сравняват указанията, записани в Типика на Великата Христова Църква ...“ (с. 8). Анализът е само метод за постигане на целите, а предмет са особеностите на утринните служби на Четиридесетница според указанията на привлечените типичи.

Терминологични проблеми.

1. Недостатъчно прецизна е терминологията по отношение на двата основни типа църковни устава: Студийски и Йерусалимски (който се нарича и Новосаваитски). В текста

Студийският веднъж е определен като разновидност на Йерусалимския, а втори път се дефинират разликите между него и Йерусалимския. Всъщност някои литургисти ги наричат две основни редакции (А. Пентковски), а други рецепции, например Александър Шмеман пише за първи йерусалимско-палестински устав (първоначален синтез), развит по-късно в две основни рецепции: Йерусалимски типик (в тесния смисъл) и Студийски.

2. В отделни случаи се забелязва смесване на названията *Устав* и *Типик*, без да се отчита многозначността на първия от двата термина. Когато става въпрос за богослужебен порядък (ред, наредба), все пак в научната литература е по-подходяща употребата на *Устав*. Например, не е прието Диатакисът (т.е. Устава за Божествената литургии) на патриарх Филотей Кокин да се назовава Типик, макар и във византийския период самата дума диатакис да започва да се използва като синоним на манастирски типик. За модел тук може служи коректната употреба на термина Типик у Благой Чифлянов и Лазар Миркович.

Библиографски пропуски. От една страна, работата показва много добро познаване на изследванията на българските литургисти по въпросите на практиката, свързана с утринната, но от друга, липсват някои възлови проучвания на чуждестранни учени. Не е привлечен фундаменталният труд върху Постния триод на бележития руски литургист Иван Карабинов (Постная Триодъ. Исторический обзор ее плана, состава, редакций и славянских переводов. Санкт-Петербург, 1910 г.). Базовата информация за историята и същността на празниците в съботите и неделите на Великия пост, която у Карабинов е стъпила на пълен обзор на оцелелите първични извори и на анализ на текстовете за съответния ден, при това е дадена в дискуссионен план (с всички спорни въпроси около изворите, датирането на дадена памет, следите от по-древното празнуване на съответния ден в избора на четивата и съдържанието на някои песнопения), в дисертацията е изложена основно чрез препратки (или цитати) към учебници по литургика и практически пособия с характерното за този тип трудове известно опростяване на проблематиката за нуждите на обучението. Подходящо е и да се използват статиите от Православная Энциклопедия, в които много задълбочено на базата на всички свидетелства от различен тип извори се разглежда диахронно установяването на някои празници (Цветната неделя, Благовещение, дните на Великата седмица). Частта за развитието на Типика също се нуждае от обновяване на информацията (например по публикациите на А. Шмеман, Робърт Тафт), а и от синтезиране, защото в този си вид е твърде дълга.

Структуриране. В приложението в края са поместени текстове, които по мое виждане са част от същинската дисертация. Историята, същността и смисълът на съответните части на Утренията, техните особености според съвременната практика на БПЦ би следвало да прехождат или да се включат във всеки съответен подраздел. Доколкото разбрах, обособяването на тази част в края на работата е станало по решение на катедрата, след обсъждането на работата, но по мое мнение, то ощетява дисертацията, защото се губи част от изследователския труд, нарушава се логиката на изложението, а на места има и дублиране на информацията. Разбира се, някои обяснения са излишно

наративни (например за химнографския канон) и могат да се съкратят. В приложението според изискванията за този тип труд се включват илюстрации, таблици, схеми и др.; в конкретния случай също би могло литургическите термини да бъдат представени в речник с кратка характеристика на всеки от тях.

Конкретни неточности, които съм отбелязала в самия текст. Например, св. Андрей Критски не е съставял житие на Мария Египетска (както пише на с. 97); важна особеност на службите за *сряда* и *петък* на Сирната седмица не е, че в тях има трипеснеци (както пише на с. 65), а че има и пълни канони с осем песни, и т.н. Неточно са предадени на новобългарски език и някои църковнославянски думи (на с. 39, 67): *ω̄ργλβλ̄ετ̄τ̄α* е преведено 'остава / са оставени', но значението е 'изоставя се', т.е. не влиза в употреба.

Цитиране на гръцките текстове. В научната традиция е прието те да се предават с диакритичните знаци. Това е спазено по отношение на Триода, но при рубриците от гръцките типизици те или липсват, или някъде придиханията са заменени с ударения.

Бих искала да подчертая, че посочените в рецензията пропуски не накърняват достойнствата на труда.

Авторефератът отговаря на съдържанието на дисертацията и е с подходящ обем. Вероятно по недоглеждане обаче в него не е отразена частта с Приложенията. Приносите са формулирани коректно. Дисертантът има необходимите публикации по темата на дисертацията.

VI. Заключение

Смятам, че представеният труд на **Делян Георгиев Тодев** напълно отговаря на изискванията на *Закона за развитие на академичния състав в РБ* и на *Правилника за условията и реда за придобиване на научни степени и заемане на академични длъжности* в СУ. Спазени са всички процедури, свързани с подготовката на докторанта и придвижването на труда за защита. Затова гласувам положително да му бъде присъдена образователната и научна степен „доктор“.

24.02.2022

проф. д-р Мария Йовчева

София